

B OEKEN

[B] HET GEROMMEL VAN DE DONDER. LITERATUUR IN DE ACHTTIENDE-EEUWSE REPUBLIEK

Een van de opmerkelijkste dingen aan *Worm en donder* is de zegetocht die het boek langs de recensenten heeft gemaakt. Ik wil op die bewondering niet in het minst afdingen: dit is zeker een van de meest geslaagde delen van de ambitieuze reeks *Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur* en verbleekt zelfs niet in het licht van Frits van Oostroms vuurwerk in de eerste twee mediëvistische delen. Inger Leemans en Gert-Jan Johannes laten zien wat de neerlandistiek op zijn best vermag in deze eeuw. Aan nog een extra duit in het zakje is misschien in dit stadium weinig behoefte meer; zij hebben hun hoed al afgeladen vol pluimen. Ik wil me dan ook niet begeven op de inmiddels platgetreden paden van loftuiting. Wat mij intrigeert, is hoe gretig de recensenten klaarstaan met hun appreciatie, die vaak vervat wordt in de algemene en weinig specifieke termen van de “prettige leesbaarheid”. Leemans en Johannes hebben kennelijk een gevoelige snaar getroffen, en de gevoeligheid van die snaar intrigeert me. Immers, tot voor kort was de achttiende eeuw bij het grote publiek een betrekkelijk veronachtzaamd onderwerp. Zit Nederland in de vooravond van een achttiende-eeuwrevival, een neo-Verlichting, een

New Sentimentalism? De tijd zal het leren. De auteurs laten in ieder geval een eeuw zien die sterk lijkt op de onze: met een intens publieke beleving van maatschappelijke en intiem-emotionele kwesties, een eeuw die bol staat van de politieke en religieuze conflicten, een eeuw van tijdschriften, zelfbewuste vrouwen, pedagogische idealen, goedkope recycling van het Grote Vaderlandse Verleden, intellectuelen en publiekspooiers, sentimenten en satires, sommige zelfs met kut-en-lulschuttingtaal – het lijkt wel een avondje *De wereld draait door*.

Hoe dan ook, het succes is allerminst onterecht, en het werd zo langzamerhand ook een beetje tijd. De literatuur van de achttiende eeuw had al te lang moeten wachten op een breed eerherstel. Dit boek is een soort *tipping point* – een plots omslagmoment in een proces dat al lang op stoom aan het komen was. Leemans en Johannes synthetiseren een grote hoeveelheid nieuw inzicht dat al enkele decennia onder experts ingeburgerd was geraakt en nu, dankzij hun glansrijke synthese, doorbreekt naar een groot publiek. Johannes zelf had al in tientallen specialistische deelstudies voorwerk verricht; Leemans, oorspronkelijk op een zeventiende-eeuws onderwerp gepromoveerd, heeft zich op meesterlijke wijze in deze latere eeuw ingewerkt; maar acher hun namen liggen de activiteiten van de Werkgroep Achttiende Eeuw, het werk van Van den Berg,

Buijnsters, Hanou, Mijnhardt, Riet Schenkeveld, Ernestine van der Wall, en bovenal: Joost Kloek. Terecht en grootmoedig vermelden de auteurs hun schatplichtigheid aan deze grote pionier van de nieuwe, receptiegerichte literatuursociologie en kenner van de achttiende eeuw. Van hem hebben zij de opdracht om dit boek te schrijven overgenomen; van hem zijn zij ook in intellectueel opzicht én in hun met verve uitgedragen methodiek de erfgenamen.

Wat de experts rondom Leemans en Johannes al wisten, en wat het grote publiek nu ook beseft: de achttiende eeuw was *spannend*. Dat is voor onze Franse, Duitse en Engelse burens geen verrassing – een eeuw die Voltaire en *Die Leiden des jungen Werthers* voortbrengt, Swift en Schiller; een eeuw waarin Hume en Rousseau, beiden met poederpruik, elkaar snikkend om de hals kunnen vallen; een eeuw met blijspelen als *She Stoops to Conquer* en de horrorporno van De Sade; een eeuw die begint met Bach en eindigt met Mozart – zo’n eeuw kan niet saai zijn. Alleen Nederlanders verkeerden in die laatlunkende misvatting.

De achttiende eeuw was eigenlijk een misverstand verborgen onder nog een misverstand. Het buitenste probleem was dat de vroege negentiende eeuw was verketterd door de Tachtigers als een duffe tijd van horretjes, trekschuiten, dichtende dominees en gezapigheid. En achter die travestie van

een duffe vroege negentiende eeuw, waaraan krampachtig en onterecht de kwalificatie “Romantiek” werd onthouden, verborg zich een zogenaamd nog saaier periode: de Pruikentijd, eeuw van de economische neergang en de verloren zeeoorlogen, eeuw van de Vierde en Vijfde Willem. De Tachtigers, narcistische fin-de-siècleposeurs, hebben het vanuit hun eigen historische geldingsdrang de neerlandistiek aangepreft, en het vooroordeel heeft meer dan een eeuw stand gehouden. En nu – de recensies laten het zien – breekt eindelijk een beter begrip door.

De doorbraak kwam niet zonder slag of stoot. Kloek zelf zat er al mee; en waar hij vooral zijn tanden op stuk beet, was de noodzaak (het beleid van de grote reeks waarvan dit boek deel uitmaakt) om de “Hollandse” achttiende eeuw te synchroniseren met de Vlaamse. Ook dat was een erfenis van de neerlandistiek zoals die vanuit de generatie van de Tachtigers is ontstaan. Immers, zoals de Nederlandse taal één taal is, zo is de literatuur die in die ene taal is geschreven één literatuur. Daarbinnen kunnen regionale verschillen zichtbaar zijn, maar die zijn van secundaire betekenis. Zo luidde het credo van de taal- en letterkunde; zo zagen alle filologieën hun werkterrein, ook de neerlandistiek. De Taalunie, onder wier auspiciën de *Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur* staat, is de belichaming

van de eenheid van het Nederlandse taalgebied, over de staatsgrenzen heen; de reeks moest dan ook die taaleenheid in haar letterkundige verwoording documenteren. Kloek kwam tijdens zijn voorbereidende werkzaamheden langzaam maar zeker tot het – haast wanhopige – inzicht dat uitgerekend voor de achttiende eeuw die formule niet te handhaven was. Uitgerekend hij, die als geen ander wist hoe belangrijk niet alleen de taal, maar ook de maatschappelijke context en de lezersmarkt zijn voor het literaire bedrijf.

De triomftocht van dit boek is mogelijk geworden doordat men Kloek alsnog gelijk heeft durven te geven, in weerwil van het oorspronkelijke redactiebeleid. Dit deel van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* durft een geschiedenis van de Hollandse literatuur te zijn. Zulk een focusvernauwing heeft onverkwikkelijke antecedenten – we herinneren ons de controverserondom de hollandocentrische literatuurgeschiedenis van Anbeek; maar in dit geval, en voor deze eeuw, is het een doordacht en volstrekt gerechtvaardigd beleidspunt. De literatuur van de Oostenrijkse Nederlanden (een cluster van afzonderlijke stadsculturen, langzaam bijkomend

van het Spaans-Habsburgse gezag) is op geen enkel punt systemisch verweven met die van de Verenigde Provinciën (een koloniale handelsrepubliek met een florerende, natiebrede publieke sfeer). Men las elkaars werken niet; zowel de auteurs als de lezers stonden met de ruggen naar elkaar toe; en de vormgeving van het openbare culturele leven verliep langs geheel andere patronen. Het waren, zoals Leemans en Johannes het onder verwijzing naar Nijhoffs gedicht over de Waalbrug noemen, “twee overzijden”, twee van elkaar gescheiden tegenoverliggende oevers. De gemeenschappelijke taal verschaft geen grotere culturele eenheid dan die, welke dankzij een gemeenschappelijk alfabet bestond tussen het negentiende-eeuwse Noorwegen en Cuba.

Die intra-Nederlandse asymmetrie is nu bij de horens gevat. Deze literatuurgeschiedenis is eigenlijk een cultuurgeschiedenis aan de hand van letterkundige bronnen – wat meteen al een breder geïnteresseerd hedendaags publiek aanspreekt. Consequent is daarom – gelukkig ook maar – een breed en flexibel literatuurbegrip gehanteerd. Niet alleen romans, toneel en dichtkunst, maar ook andere tekstsoorten komen tot hun recht, en

Paulus Constantijn la Farge, *Interieur van de zaal van het genootschap 'Kunst wordt door Arbeid verkregen' te Leiden, 1780*, olieverf op doek, 57,3 x 73,8 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

literatuur is hier op te vatten als “elke tekstuele expressie van het openbare cultuurleven”. Ook dat is een breuk met de literatuuropvatting zoals die sinds de Tachtigers heerste: de literatuur als talig kunstgenre, bestaande uit hermetisch op zichzelf staande tekstuele kunstwerken – een literatuur-begrip dat aan periodes van vóór de Romantiek geen recht kon doen.

De lijn die Leemans en Johannes volgen – eigenlijk is het geen lijn, eerder een mozaïek – is dan ook vooral thematisch. Waar oudere literatuur-geschiedenissen de veranderende kunst- en literatuuropvattingen van de opeenvolgende generaties traceerden – hoe elke nieuwe generatie het anders en beter wilde doen dan de voorgangers, een typische visie in de geest van de Romantiek en van de Tachtigers –, daar etaleren Leemans en Johannes de verschillende preoccupaties van het burgerlijke cultuurleven, in zijn driehoekige spanning tussen Verlichting, Protestantisme en Sentimentaliteit, in een thematische indeling. Het biedt een aantrekkelijk panorama van de literatuur als respons op de zedelijke, intellectuele en politieke kwesties die de maatschappij en de publieke opinie in deze decennia beheersten, en doet op die manier volledig recht aan de positie en aan de creatieve gevoeligheden en slagvaardigheden van de auteurs van die tijd. Vandaar ook de titel, die niet zozeer te maken heeft met een kwade Kapitein Haddock in de coulissen, als wel met thema’s zoals de studie van de levende natuur en de fysieke natuurverschijnselen. De donder staat voor de nieuwe wetenschappelijke studie van weersomstandigheden, maar ook voor het subliem-verhevene, dat als nieuwe esthetische ervaringscategorie de mens bewust maakt van zijn nietigheid in de schepping.

Is dat gerommel van de donder een aankondiging van de Romantiek? Dáár hebben de auteurs minder oog voor. Uitgerkend het historische element is namelijk in dit boek – dat van voor tot achter, achthonderd bladzijden lang, vrijwel uitsluitend de tegenwoordige tijd hanteert – volstrekt ondergeschikt aan de thematische behandeling. Aan het eind rommelt de donder van de Franse Revolutie en van Napoleon, en beseffen we opeens dat de achttiende eeuw stukloopt in een onweer; maar in de context van deze alleen naar thema’s, nooit naar decennia gedifferentieerde achttiende eeuw komt dat

toch een beetje als een donderslag bij heldere hemel. Nergens krijgen we de gewaarwording dat 1780 een ander jaar was dan 1710. De *Querelle des anciens et des modernes* die de Europese Verlichting inluidt, komt pas op p. 333 aan de orde, de vroegachttiende-eeuwse robinsonade pas op p. 580, ná de romans van Wolff en Deken. Alleen door het thema “literatuur en macht” aan het eind te plaatsen kunnen de auteurs in de laatste bladzijden de schijn van een chronologische behandeling wekken en hun panorama afsluiten met de Revolutie en het eind van de eeuw; maar dat is eigenlijk een kunstje. De thematiek gaat ten koste van de chronologie.

Sociologie en geschiedenis zijn geen gemakkelijk te combineren methodes; ze hanteren de moeilijk te verenigen perspectieven van *Nebeneinander* en *Nacheinander*. Wie een mozaïek of een panorama maakt, kan daarin moeilijk historische veranderingen onderbrengen, en wat de auteurs met hun maatschappelijke inkadering winnen (de literatuur als uiting van een samenleving) moeten ze welhaast inboeten in de diachronie. In de toekomst zal (onder dankbaar gebruik van Leemans en Johannes’ literaire cultuursociologie) dan ook een nóg nieuwere literatuurgeschiedenis mogelijk en nodig zijn; één die een beetje terug durft te winnen wat voorheen zo verabsolueerd en zo verlamdend was: de autonomie van de literatuur. Immers, literatuur, ook in de Hollandse pruijken tijd, was en is niet alleen een tekstuele uiting van het openbare cultuurleven, maar ook een onder haar eigen spelregels evoluerende dynamische kunstvorm, in voortdurende dialoog met invloeden van buitenlandse werken, met heel andere spelregels en voorkeuren in 1710 dan in 1790, en met een diepe esthetische en ethische breuklijn rond 1760. Het is niet dat Leemans en Johannes voor al die dingen blind zijn – volstrekt niet – maar ze dreigen nu alleen als achtergrondinformatie *ad hoc* ter sprake te komen.

Uit deze studie resulteren, zoals dat ook hoort bij waardevol wetenschappelijk werk, nieuwe grote vragen voor de toekomst, en die zullen draaien om wat de literatuur méér maakt dan alleen een afspiegeling van het sociale en intellectuele leven. Hoe evolueerde de Nederlandstalige literatuur, Noord en Zuid, door het onweer van 1800 heen? In hoeverre was de literatuur een actieve gangmaker in

de historische dynamiek, en een medium van culturele continuïteit? En hoe moeten we nu de literatuur van de negentiende eeuw zien, met zijn afzonderlijke Vlaamse en Noord-Nederlandse antecedenten, die “twee overzijden” als in het gedicht van Nijhoff, en de bruggen die daartussen in de nieuwe eeuw gebouwd zouden gaan worden? Die vragen worden na lezing van Leemans en Johannes alleen maar dringender. Om te beginnen zullen we naast dit boek het nog uitstaande parallelle deel over de literatuur van de Oostenrijkse Nederlanden moeten leggen; een complex en weerbarstig onderwerp dat aan Tom Verschaffel is toevertrouwd. Aan hem is nu het woord.

JOEP LEERSSEN

INGE LEEMANS & GERT-JAN JOHANNES, *Worm en donder*.
Geschiedenis van de Nederlandse literatuur – De Republiek
1700-1800, Bert Bakker, Amsterdam, 2013, 800 p.
